

SON YARIM ASIRDA TÜRKİYEDE COĞRAFYA

Prof. İ. Hakkı AKYOL, İstanbul

II.

MEŞRUTİYET DEVRİNDE COĞRAFYA

Son mutlakiyet devrinde jeoloji ile coğrafyanın inceleme, eser meydana getirme ve öğretme bakımından bizdeki özelliklerini göstermeğe çalışmıştım [1]. Şimdi de on beş yıl kadar sürmüş bulunan ve harplerden önce (1908-1910), harpler içinde (1910-1918) ve harpler sonunda (mütareke ve millî mücadele) olmak üzere (1918-1923) üç safhaya ayırabileceğimiz *asil meşrutiyet* devrinde mekân ilminin geçirmiş olduğu gelişmeyi aynı plân altında çizmek istiyorum.

1. MEŞRUTİYET DEVRİNDE İNCELEME [2].

Maarif tarihi noktasından meşrutiyet devrinin başlıca karakteri başlangıçta bize kayıtsız ve şartsız mutlak bir düşünce serbestliği vermek,¹ Avrupanın irfan âlemine karşı o zamana kadar sınıksız kapalı bulunan kapıları tamamiyle açarak bize bu âlemden âzamî derecede faydalanmak imkânlarını hazırlamak olmuştur. Devrin bilhassa ilk yıllarında herkes vicdan hürriyetine dayanarak kanaatini açıkça ifade edebiliyor ve aklına geleni serbestçe yazabiliyordu.

İlk iş olmak üzere gerek teorik ilimlerde gerek teknik sahalarda pek ilerlemiş olan batı dünyasının muhtelif kaynaklarından faydalanarak ve devletin korunması, yaşaması ve ilerlemesi için hemen hemen devrin başlangıcında Avrupanın ayrı ayrı ilim merkezlerine değerli subaylarımız gönderi-

[1] Türk Coğrafya dergisi, Yıl I, Sayı I. Ankara 1943 s. 3-15.

[2] Bu kısmın yazılması için resmî veya değil birçok gazete koleksiyonları, o zamanki Darülfünûn kayıtları ve maarif tarihine ait ve geçen yazımda gösterdiğim birçok eserler arasında bilhassa O. Ergin'in; Türkiye Maarif Tarihi c. 4 (Meşrutiyet devri mektepleri), İst. 1942, s. 1053-1320 vardır.

liyor, buralardan yabancı askeri mutahassıslar çağrılıyor, döndüklerinde öğretmenlik işi görmek üzere Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından, muhtelif ilim kollarındaki bilgilerini tamamlamak üzere, orta ve yüksek öğrenim mezunlarından Avrupaya, müsabaka ile seçilmiş, büyük bir talebe kafilesi gönderiliyor [1].

Tanzimattan önce sırf *hilâfet* veya islâmlık esasına dayanan, Tanzimat devrinde buna bir de «ittihad-i anasır» veya *osmanlılık* görüşü karışan, halbuki meşrutiyetin başında yalnız islâmlık ve osmanlılık ile belirtilip devrin ortalarında, yani Balkan harbinden sonra ve cihan harbi içinde buna bir de *millî* vasıf giren devlet kavramının bizde üç yüzlü olarak alınmış olması maarif siyasetimizde de akisler bırakmış ve sarsıntılı safhalar geçirmesine sebep olmuştur [2]. 1915 yılına doğru Maarif Umumiye Nezaretine bir alman müşavir davet ediliyor. Fransız programları kabul edilmiş olduğu halde idadî ve liseler için Almanyadan, bilhassa tabiat ilimlerine ait, modeller, duvar tabloları ve diğer ders âletleri getirilmek suretiyle tahsilimize tatbiki ve daha faydalı bir çıktı açılmak isteniliyor, ayrıca aynı yıl içinde Darülfünûnun Ulûm-i edebiye, Ulûm-i riyaziye ve tabiiye şubelerine birçok almanyalı profesörler çağrılıyor, muhtelif zümre ve enstitüleri ile hakikî edebiyat ve fen fakülteleri kurularak yüksek öğretimimizde seminer ve laboratuvar çalışma-

[1] 1. Sınavları yapılarak 19 seçme subay Berline tahsil için gönderiliyor (30/VII/1909).

2. *Von der Goltz* Paşanın ikinci defa olarak Osmanlı devleti hizmetine girmesi (25/VII/1909), daha sonra bahriyeyi ıslah için İngiliz amirallerinden *Gambel* ile *Limpos* Paşaların getirilmeleri, Balkan harbinden sonra da başında *Lehmann von Sanders* olmak üzere 42 subaydan teşkil edilmiş bir alman heyetinin çağırılması (14/XII/1913) bunlardandır.

3. 8/IX/1909 tarihinde öğrenimlerini Paris hukuk fakültesinde tamamlamak için mekteb-i hukuktan 23, «*École libre des Sciences Politiques*» te okumak üzere mekteb-i mülkiyeden 8, kimya tahsili için 12, *Lausanne* üniversitesinde matematik ve tabiat ilimlerini takip etmek üzere 8, nihayet «*écoles normales supérieures d'enseignement primaire*» larde tahsil görmek için 49 talebe gönderilmiştir (bu 49 talebe «*Louis le Grand*» lisesinde bir yıl kadar kaldıktan sonra *Sorbonne* üniversitesine gidip orada matematik, fizik, tabiat ilimleri, felsefe, tarih, coğrafya... kollarını takip etmişlerdir). Bu ilk kafileden sonra yine bu devrede (1909-1914) ve umumî harp içinde (1914-18) birbirini ardınca Avrupa ve Amerikaya tahsile giden gençlerin sayısı pek artmıştır.

[2] İlk tahsilin filî olarak mecbur tutulması ve her yerde ana dilin okutma dili olması lâzımgeldiği ve masrafının devlet bütçesinden tesviyesi icap ettiği gibi meseleler yüzünden *azlık mekteplerine* hisse ayrımak istenmiştir. Bundan haşka başlangıçta bir kısım ilk mekteplerin Evkaf Nezaretine bağlı olarak daha ziyade dinî programlar altında ders görmeleri kabul edilerek «tefrik-i tedrisat» usulünün sokulması (20/VII/1912), daha sonra (1/X/1915) «terbiye-i iptidaiyede» birlik en tabîî bir kaide olduğu ortaya sürülerek Evkaf Nezaretine ait mekteplerin tekrar Maarif-i Umumiye Nezaretine devri ile «tevhid-i tedrisat» cihetine doğru gidilerek öğretim ve eğitime daha *millî* bir şekil verilmek istenmiştir.

ları ile tamamen başka bir şekil verilmek ve araştırma ve incelemeye doğru gerçek adımlar atılmak arzu ediliyor (14/X/1915).

Bundan önceki yazımızda olduğu gibi burada da coğrafyanın yardımcı ilimlerinde ve doğrudan doğruya jeoloji ve coğrafyada yapılmış incelemelerden bazılarını sıralayacağız.

a. HARTA İŞLERİ. Meşrutiyet devrinin başlangıcında *miralay Şevki Bejin* (Ferik Şevki Paşa 1865-1927) 1909 yılı başlangıcında *o zamanki memleketimizin hartasını almak için* Erkân-i Harbiye-i Umumiye reisliğine verdiği lâyiha incelenerek memleketin sıkı ihtiyacı, pek geniş olması, umran derecesi, muhtelif kısımlarının nisbî önemleri, malî durumu gibi özellikler göz önünde bulundurulurak *bir nirengiye* dayanmak suretiyle az zamanda, ölçeğinin müsait olduğu hata derecesinde, oldukça doğru bir hartasının alınması ve çizilmesi bir esasa bağlandı ve Harbiye Nezareti beşinci şube müdürlüğünün başkanlığı altında bir *nirengi* ve bir de *topoğrafya* kısmından mürekkep olmak üzere bir *harita heyeti* teşkil olundu ve bu husus için lâzımgelen âletler hemen Avrupaya ısmarlandı (1909). Yalnız büyük ölçekli böyle bir topoğrafya hartasının ağırca ilerleyeceği gözönünde tutularak 1911 yılında harita heyetine bir de *istikşaf kısmı* katıldı. Bu kısım çabuk bir nirengiye dayanarak bilhassa Asya-i Osmanînin mümkün olduğu kadar az zamanda orta ölçekli (1:200.000) bir istikşaf hartasını vücade getirmek işini üzerine almış bulunuyordu. Harta postaları müsait mevsimde 8 ay zemin üzerinde çalışacak ve sonra İstanbula dönerek 4 ay da büro işleriyle uğraşacaktı. Program:

Askerlikçe önemli mevkilerin 1:25.000, Rumeli (Avrupa-i Osmanî), Anadolu, Suriye ve Irakın (Asiya-i Osmanî) 1:50.000, Arabistan (Ceziret-ül-arap) ile Trablus-i Garp ve Bingazinin (Afrika-i Osmanî) 1:100.000 ölçeklerinde muntazam hartalarını çarçabuk meydana getirmek idi. İtalyan harbinden sonra tabiatıyla Afrika-i Osmanîden vazgeçilmiş ve Balkan harbi sonunda da ziyadesiyle küçülmüş olan Avrupa-i Osmanî hartasının hepsi 1:25 000 ölçeğinde olarak alınması kararlaştırılmıştı. Bu hartaların alınmaları ve çizilmeleri için de Bonne projeksiyonu esas ve 44 gradlık (39° 36') paralel ortalama paralel ve Ayasofya kubbesinin alemi başlangıç meridyeni olarak alınmış ve her pafta için de 50×40 boyutu kabul edilmiştir.

Büyük ve oldukça fennî bir teşkilât ile girilmiş ve bir tek yabancı el dokunmamış olan ve sırf türk subayları ile yapılmış bulunan bu çok zor ve önemli iş on yıl kadar kısa bir zaman içinde iç kargaşalıklar ile beraber üç harbin (İtalyan, Balkan, Cihan harbleri) meydana getirdiği bin türlü güçlüklerle rağmen başarılı ve Bakırköy, Edirne, Adapazarı, Erzurum, Çanakkale, Halep, Medine ve daha sonra İzmir esas kenarları ölçülerek

bunlara dayanan Rumeli, Anadolu, Suriye, Filistin ve Medine havalisinde *on yıl* içinde 480 000 km² kadar bir sahanın doğru ve oldukça çabuk nirengileri teşkil edilmiş ve bunlar yardımıyla memleketin 365 000 km² kadar bir sahasında en önemli yerler ile diğer sahaların muhtelif ölçeklerde düzgün topoğrafya ve açınsama hartaları yapılmış ve bilhassa kartoğrafya işleri gören harita şubesi de bu hartaları birçok defa basarak ve neşrederek eskiden ellerinde *Kiepert* paftalarından başka harta bulunmiyan ordunun bu ihtiyacı fazlasıyla sağlanmıştı [1].

b. METEOROLOJİ İŞLERİ. Bundan evvelki devirde esassız bir vehim neticesinde Beyoğlunda Parmakkapıda pek fena şartlar altında işlemeğe mahkûm edilmiş olan observatuarın daha elverişli bir yere taşınması için bir mahzur kalmadığından Meşrutiyet devrinde bu müessese önce Maçka kışlası karşısındaki bahçe içinde eski müdür *Coumbary* ile telgrafanede uzman *E. Lecoin*'ın sismograf istasyonlarının bulunduğu binaya getirilmiş, 31 mart (13 nisan 1909) vakasında kıyamcılar tarafından tahrip edilmiştir. 1911 yılında *Rasathane*nin Vaniköyün doğusunda *İcadiye* tepesinde yeniden kurulduğunu görüyoruz [2]. Bu yerde observatuarın yeniden fennî şekilde canlandırılması ve cihazlandırılması ve âletlerin ayarlanması bir zaman işi olduğundan rasatlar doğru olarak ancak 1911 yılının ikinci yarısında tutulmağa ve 1330 (1914) yılında da yayınlanmaya başlamıştır [3].

İkinci Meşrutiyet rejiminin 1910 yılına kadar olan ilk kısmında memleketimizde resmî olarak hemen bir tek observatuar, Kandilli observatuarı işlemekte idi. Fakat Cihan harbi başlangıcında Osmanlı imparatorluğu içinde tayarecilik için lüzumlu hava seferleri dolayısıyla atmosfer içindeki hava hareketlerini bilmek ve öğrenmek ihtiyacı başgöstermiş ve 1915 yılı ağustos ayı içinde, teknik yönetimi almanların elinde olmak üzere, o zamanki topağrı-

[1] Başardığı iş hakkında bir fikir edinmiş olmak için bu on yıl içinde harita heyetinin Osmanlı memleketine ve bazı komşu memleketlere ait olmak üzere gerek evvelce yapılmış veya on yıldanberi harita heyeti tarafından zemin üzerinde alınmış veya Avrupada basılmış olan plân, topoğrafya, açınsama ve duvar (coğrafya) hartaları olmak üzere muhtelif ölçeklerde sayısı yarım milyondan ziyade harta bastığını söylemek kâfidir.

Mehmet Şevki (Miralay); *Hulasa-i tarihiye* : 1324 ten evvel ve 1334 nihayetine kadar , Harbiye Nezareti Harita Dairesi matba. taş basm. s. 6-39.

[2] Meşrutiyet devri başlarında *Rasathane* müdürü riyaziyeci *Salih Zeki* (1864-1921) maarif müsteşarlığına gelmesi (1911) ve müdürlüğü bugünkü müdüre (Fatin Gögmen) teklif etmesi üzerine bu zat te observatuar binası için en uygun yerin Boğaziçinde Vaniköyün doğusunda ve o zamana kadar resmî günleri kutlamak ve iftar ve sahur zamanlarını bildirmek için üzerinde top atılmakta olan *İcadiye* tepesini münasip görmüştür (barometre âletinin yeri denizden 116,4 m.).

[3] (*Rasathane-i Amirenin* 1912 - 1913 - 1914 senelerine ait hulâsai rasadatı. Matba. Amire İst. 1330 (1914)

mızın ayrı ayrı yerlerine (Trakya, Anadolu, Elcezire, Irak ve Suriye) serpilerek mükemmel âletlerle cihazlandırılmış, küçüklerinden ayrı olarak, 23 kadar barometre gözlemleri yapan birinci sınıf meteoroloji observatuarı şebekesinden mürekkep İstanbulda bir «Askerî rasadat-i havaiye idaresi» nin kurulmasına sebep olmuştur [1].

Bu şebeke 1915 yılından 1918 yılı sonbaharına kadar aşağı yukarı 30 ay kadar fennî surette çalışmıştır. Günün muhtelif saatlerinde (saat 7,14,21) gerek atmosferin deniz seviyesine yakın yerlerinde, gerek rasat uçurtmaları ile yüksek katlarında (500-3000 m.) tutulan kayıtlar telgrafla merkeze bildirilerek muhtelif istasyonların rasatları arasında sinkronizm sağlanıyor ve türkçe ve almanca olarak ayda bir çıkarılan «Memalik-i Osmaniye rasadat-i havaiye mecmuası» nda aylık durum grafikler ve isobar hartaları ile tespit ediliyordu [2]. Tutulan rasatların işlenmiş hulâsa ve neticelerinden atmosferin basınç özelliklerine ve hava akıntularına dair olanlar ile diğer meteoroloji elemanlarına ait bulunanlar iki kitap halinde çıkmıştır [3].

Cihan harbinin sonlarına doğru (1918) yenileştirilmiş darülfünûna bağlı Şehzadebaşında Saffet paşa konağındaki *Coğrafya enstitüsünde* bir «tetkikat-i iklimiye encümeni» teşkil edilmiştir. 139 maddelik bir talimatnamesi bulunan bu büyük teşkilatın işi 24 bölgeye ayırdığı o zamanki memleketimizin her bölgesinde (Osmanlı devletine yeni katılmış Batum, Kars ve Ardahan vilâyetleri 24 üncü bölgeyi teşkil ediyordu) *ahval-i iklimiye* (klimatoloji), *ahval-i havaiye* (aeroloji) ve *ahval-i iklimiye-i miyabiye* (hidro-klimatoloji) si hakkında esaslı araştırmalar meydana getirmek idi. Erlangen üniversitesi profesörlerinden Dr. *Würschmidt* ile Marburg üniversitesi doçentlerinden İstanbul darülfünûnu coğrafya müderrisi ve enstitü müdürü *E. Obst*'un birlikte idare ettikleri «tetkikat-i iklimiye encümeninin» bilhassa Trakyada iyi işler 20 den fazla (!) meteoroloji istasyonu bulunduğu, ileride bu şebenin imparatorluğun diğer kısımları üzerine bu nisbette dağıtılacağı ve mütareke başında teşkilâtın kaldırılmış olduğu ve pek önemli ve bol gözlem neticelerinin maalesef kaybolduğu iddia edilmektedir [4].

[1] Memalik-i Osmaniye Askerî rasadat-i havaiye Mecmuası — Aylık. Dersaadet. Rasadat-i havaiye şube-i merkeziyesi matb. 1917, 1918

[2] Dr. *L. Weickmann*'ın idaresinde yapılan gözlemlerin orijinaleri Bavyerada Münich şehrinde Meteoroloji observatuarının Türkiye rasatları bölümünde (Bayerische Landwetterwarte Abteilung türkische Beobachtung) bulunmaktadır.

[3] *L. Weickmann*: Luftdruck und Winde.... Habilitationsschrift, München 1922.
P. Zistler; Die Temperatur Verhältnisse der Türkei, Leipzig 1926.

[4] *E. Obst*; Das Klima Thrakiens als Grundlage der Wirtschaft, Berlin 1921. s. 3, not 2. Bu eser gerek rasat malzemesinin iyi tutulmaması ile ilgili olarak, gerek inceleme sonuçlarının işlenmesi bakımından tenkitlere uğramıştır. Zaten prof. *E. Obst* memleketimizde coğrafi araştırma ve inceleme noktasından, meselâ, *W. Penck*'in jeoloji sahasındaki etkinliğini gösterememiştir.

c. HİDROGRAFI İNCELEMELERİ. Boğazların (Karadeniz ve Çanak-kale boğazları) tarih, ekonomi, politika ve strateji bakımından olan önemi üzerine yazılmış pek çok eser vardır. Hidrografi noktasından Boğazların basit bir şekilde incelenmesi oldukça eski zamanlara, XVII. asra kadar çıktığı halde [1] bunların ve Marmara denizinin fennî bir surette incelenmesi, İngiliz ve Rus tetkikçileri yardımıyla, ancak XIX. asrın ikinci yarısından başlar. Önce daha ziyade iskandil esaslarına dayanan bu incelemeler, sonraları, sıcaklık ve tuzluluk gibi fizikî vasıfları da [2] içine almağa başlamış ve bilhassa ikinci defa yapılan Rus deniz seferleri ile [3] önemli safhaya girmiş ve cihan harbi içinde deniz altı müdafaası ile balıkçılık v. s. gibi iktisadî sebepler bu noktaya daha ziyade dikkatı çekmiştir. 1917 senesi güz aylarında hükümetimizin daveti üzerine Alman hidrologlarından *A. Merz* Bahriye Nezaretinin yanına kattığı yüzbaşı *Rasim Abmet* adında bir deniz subayımız ile birlikte bir ay kadar yat ile her iki Boğazda bir yönelme seyahatı yapmış, bir sene sonra bu uzman tekrar gelerek 1918 yılının 6 Mayısından 5 Haziranına kadar İstanbul Boğazındaki 103 deniz istasyonunda muhtelif seviyelerde

[1] İtalyan kontu *L. E. Marsigli*, İsveç kraliçesi *Christine*'e yazdığı mektupta İstanbul Boğazının karşı yönlerdeki üst ve alt akıntılarından bahsediyor ve bunların fizik kanunları icaplarından olduklarını söylüyor, daha sonra akıntı yerlerini gösteren bir haritayı havi bir eser de meydana getiriyor:

L. F. Marsigli Osservazioni interno al Bosforo Traio overo Canale di Constantino-poli. Roma 1681.

[2] 1872 de *Shearwater* gemisiyle *W. J. L. Wharton*; Report of the currents of the Dardanelles and Bosphorus. Published by ordre of the Lord Commissioners of the Admiralty. London 1886

1881/82 de *Taman* sefinesiyle *S. Makaroff*; On some oceanographic problems. Proceed. of Roy. Soc. of Edimburg 1898/99 s. 391.

1884 de *Washington* gemisiyle *G. B. Magnaghi*; Di alcune esperienze eseguite negli Streti dei Dardanelli e del Bosforo per misurari le correnti a varia profondità. Atti del primo Congr. Geogr. Ital. Genua 1894, 1.2, s. 440-53.

1886 da *Pétrel* gemisiyle *A. de Gueydon*; Détermination des courants sous-marins. Rev. Marit. et Col. v. 91, s. 338-47. Paris 1886.

1892 de *Avusturyanın Pola vapuru*yle *J. Luksch ve J. Wolf*; Physikalische Untersuchungen im östlichen Mittelmeer. III Reise 1892. Berichte der Kommission z. Erforschung des östlichen Mittelmeeres VIII.

[3] 1894 te bizim *Selânik vapuru*yle *Marmara* denizinde ikinci Rus seferi *J. Spindler*; Russische Untersuchungen im Marmara Meer auf dem türkischen Dampfer «Selânik» im Jahre 1894. Ann. d. Hydr. math. Mit. 1895 s. 313.

Materialien zur Hydrologie des Marmara Meeres. Sapiski d. Kais. russ. Geogr. Ges., Geogr. Abh. Bd. 33, 1898.

1910 da *Thor vapuru*yle *Danimarkalı Nielsen* tarafından; Report on the Danish oceanographical Expedition 1908-1910 to the Mediterranean and adjacent Seas. Copenhagen, 1912.

(0,10,20 m. derinlik) 686 akıntı ölçüsü, 222 sıcaklık ve 202 tuzluluk gözlemleri kaydedilmiş ve 19 hazirandan 21 temmuza kadar olan zaman zarfında Çanakale Boğazında da 115 inceleme istasyonunda yine ayrı ayrı seviyelerde 880 akıntı hızı ve yönü ölçülmüş, 211 sıcaklık ve 201 de tuzluluk gözlemi yapılmıştır. Bundan başka o zamana kadar yapılanlara ek olarak 300 kadar yeni iskandil noktası tespit edilmiş ve bilhassa atmosfer basıncı, rüzgârlar gibi hidrografi üzerine doğrudan doğruya etki yapan meteoroloji rasatlarını da ihmal etmemiştir. Yalnız İstanbul Boğazında bu uzman, ortalama olarak 1500 m. ara ile denizin topografik ve hidrografik vasıflarını gösteren 19 kadar profil vücade getirmiştir [1].

d. JEOLJİ İNCELEMELERİ. 1915 senesinde İstanbul Darülfünûnu jeoloji kürsüsüne çağırılan *Dr. Walther Penck* bir taraftan Vefada Abdülkerim Paşa konağında açılan jeoloji ve mineraloji enstitüsünü idare ediyor ve öğretim ve inceleme malzemesini kitap, sahra, fosil koleksiyonları ile cihazlandırarak zenginleştiriyor [2], bir yandan da İstanbul ve Uludağ civarında talebenin faydalanmasını icap ettiren ilmi geziler yapıyor. Fakat bunların hepsinden önemli olan işi, muavini [3] ile birlikte İstanbul Boğazının her iki tarafındaki bölge ile lignit kömürlerini aramak maksadiyle ve buna bir de ilmi gaye katarak Gelibolu yarımadasının jeoloji özelliklerine ve dolayısıyla Boğazların teşekkülleri meselesine dair uzun ve derin incelemelerde bulunuyor. Bu araştırmaların birçoğu gerek makale gerek kitap şeklinde çıkmıştır [4]. Marmara denizi etrafında iki yıldan ziyade incelemelerde bulunduktan sonra 1917 yılının yazında seyahat dayiresini genişleterek baştan Bursa ile Kütahya arasında, daha sonra batı Toroslara ve doğu Tekeye kadar batı Anadolu'nun tektonik ana çizgilerini tespit etmeğe çalışmıştır [5].

[1] *A. Merz ve L. Möller*; Hydrographische Untersuchungen in Bosporus und Dardanellen. Veröff. Institut Meereskunde. Berlin. N. F. A., 15.1928, 284 s. ve 16 paftalık büyük bir atlas.

[2] 28 ağustos 1918 yılında vukua gelen büyük bir yangında bu kıymetli eşyanın hemen hepsi yanmıştır.

[3] Bugün İstanb. Üniversitesi jeoloji prof. H. Nafiz Pamir.

[4] *W. Penck*; Çanakale mesele-i jeolojyesi ve Türkiyenin muntazam bir tetkik jeolojisinin ehemmiyet-i iktisadiyesi, Darülf. Fen Fakült. Mecm. sen. I say. 3, 1332 (1916), s. 168—203 adı ile çıkan makale daha sonra :

Bau und Oberflächenformen der Dardanellenlandschaft, Zeit. Ges. Erdkunde. Berlin 1917 de neşrolunmuştur.

— — — —; Keşiş dağı, Fen Fakültesi mecm. İ. s. 1332 / 1916, Sayı 5.

W. Penck ve H. Nafiz; Bursa tenezzüh-i jeolojisi. Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi mecm. İst. no. 5, 1334 (1918).

[5] *W. Penck*; Grundzüge der Geologie des Bosporus. Veröff. Institut Meereskunde Berlin, N. F. A. 4. 1919 ve bir harta 1/160 000, 72 s.

2. MEŞRUTİYET DEVRİNDE TEDVİN

Batı âleminden en büyük ölçüde faydalanma imkânlarına rağmen bu devir, bazı ilim sahaları müstesna, müspet ilimlerin muhtelif kollarına ait -klâsik veya değil- eserler vücade getirmek bakımından beklenildiği kadar verimli olamamış, eski durumdan çarçabuk sıyrılamamış ve atâlet kanununa göre bundan önceki devrin etkisini aşağı yukarı devam ettirmiştir. Osmanlı devleti adına milletler arası istatistik v. s. kongrelerine çağırılan delegelerin rolleri sadece temsilî rollerini yerine getirmekten ibaret kalmış ve bunlar, kongrelere memleketimizi ilgilendiren yazılar götürülebilecek ilmi kabiliyet gösterememişlerdir. Meşrutiyet devrindeki etkinliklerin başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz.

a. ANSİKLOPEDİLER. Mutlakiyet devrinde olduğu gibi bu devirde de ansiklopedik bilgilerin halk [arasına yayılabilmesi için bu uğurda, maalesef sonu gelmemiş, bir takım teşebbüslere geçildiğini görüyoruz, *Muhit-ül-Maarif* [1] ile *Dairet-ül-Maarif* ve *ulûm-i tabiiye lûgatı* [2] yalnız has isimlerin değil, tabiat bilgilerine olduğu kadar da manevî ilim kollarına ait kelimeleri içine alan ansiklopedi ve lûgatların başlıcalarıdır.

Bundan başka ilmi kitaplar terceme edilirken aynı yabancı terimin aynı zat tarafından dilimize (osmanlıcaya) başka başka kelimeler ile çevrildiği

W. Penck; *Die Tektonische Grundüge Westkleinasiens*, Stuttgart, 1918, 120 s.

-----; *Die Morphologische Analyse*, *Geogr. Abhandl.*, (2), 2. 1924, 284 s. bilhassa s. 201-27.

[1] Mutlakiyet devrinin sonlarında *Kamus-ül-âlâm* gibi yine «İkdam» sahibi Cevdet bey hesabına *Dar-ül-Fünûn-i Şahane*'nin ilk felsefe müderrisi ve Meşrutiyet devrinin iki defa Maarif-i Umumiye Nazırı olan *Emrullah Efendinin* (1858-1914) nâzım, mürettip ve tahrir heyeti reisi olarak bulunduğu heyet tarafından çıkarılan *Muhit-ül-Maarif*'te (İst. İkdam Matb. 1318=1902, 638 s.) ancak «*Asur Nazir Habal*» maddesine kadar gelinmiş ve on yıl sonra meşrutiyet devrinde «*Yeni Muhit-ül Maarif*» adı ile tekrar *Asûriye* maddesine kadar birinci cildi sansürlü ve serbest bir hava içinde çıkabilmiştir (*Yeni Muhit-ül Maarif*; c. I. İst. 1328=1912, 752 s.). Çerçevesi pek geniş tutulmuş ve bir derin ilim kokusu sezilen, fakat ara sıra oldukça mühim hatalara düşülmüş bulunan bu eserin madde başları sonunda yazarların adları bulunmadığı için büyük bir kısmının tek başına Emrullah Efendinin kaleminden çıkmış olması ihtimali kuvvetlidir.

[2] 1. Meşrutiyet devrinde Darülfünûnda (1915) Kurun-i vusta ve kurun-i cedide tarihi müderrisi *Ali Reşat* (1877-1929), dilci ve tarihçilerimizden *Ali Seyyidi*, riyaziye ve tabiat ilimleri hakkında eserler vücade getirmiş olan *Mehmet İzzet* ile *Mekteb-i Sultânî* tarih muallimi *A. Feuillet*'nin baş muharrirlikleri altında çıkan *Resimli Dairet-ül Maarif*'in *İslâm* maddesine kadar ancak iki cildi çıkmıştır (İst. c. I. ve II. 1332/33-1916/17, 1472 s.).

2. *Saphi Ethem*; *Ulûm-i Tabiiye lûgatı* c. 1. Dersaadet Orh. matb. 1917, 224 s. Hayatî fizik ve kimyaya, tıp, biyoloji ve tabiat ilimlerine... ait terimleri ihtiva eden bu resimli eser «erkek ak diken» maddesine kadar çıkmıştır.

dikkati çekerek Maarif-i Umumiye Nezareti bunların doğru karşılıklarını araştırmak işiyle uğraşacak «Türkiye Maarif-i Umumiye Nezareti ıstılahat encümeni» adıyla ilmî bir heyet teşkiline karar vermiştir (1913) [1].

b. TABİAT İLİMLERİ. Sırf memleketimizde yapılmış inceleme mahsulü olmak üzere İstanbulun eski balıkxane müdürü ve düyûn-i umumiyede umur-i saydiye dairesi baş müfettişi *Karekin Deveciyan* tarafından kaleme alınmış «Türkiyede balık ve balıkçılık» adlı bir eser vardır. Bu eser yalnız bizde balık avcılığına değil, tuzlu ve tatlı sularımızın hidrografisine, su hayvanlarına (deniz, nehir, göl balıkları,..) ve yaşama sahalarına, göçlerine ait bilgileri ihtiva ettiği gibi denizden elde edilen mahsullerin istatistik verilerini de havi bulunmaktadır [2].

Memleketimizin hayvancılığına, ziraatine, ormanlarına ve yeraltı servetlerine, ticaretine ait bu devirde yazılmış eserlerin sayısı çoktur. Biz burada daha ziyade bizi öğretim noktasından ilgilendiren tabiat ilimleri ve bilhassa coğrafya hakkında vücutte getirilmiş klâsik eserlerin bazısından bahsedeceğiz.

Topkapı müzesinin eski müdürü *Halil Ethem beyin* (1861-1938) jeoloji eserleri bundan evvelki devrin büyük bir kısmında gerek yüksek gerek orta öğretimde hemen hemen tek bir eser olarak yer tutmuş olduğu halde [3] meşrutiyet devrinde hep fransız programlarına göre hazırlanmış okul kitapları serisinden (Ed. Perrier, P. Constantin, Mathias Duval, Causti-

[1] 1. *Emrullah Efendi* nin reisliği altında toplanan bu heyet müspet ve bediî ilimlere ait ayrı ayrı lûgatlar neşrine karar vermiş ve fransızca terim alfabeti üzerine müspet ilimlere ait olan *Kamus-ı ıstılahat-ı ilmiye* adıyla A harfinin sonuna kadar olan terimler çıkmıştır. (İst. Matb. Amire, 1333 = 1918 cüz 1. 210 s.).

2. Daha sonra doktor *Rıza Tevfik* yine Maarif-i Umumiye Nezareti hesabına bir *mufassal kamus-i felsefe* çıkarmağa başlamıştır. Bu kamusun «classification des sciences» a kadar olan maddeleri basılmıştır. (Mufassal Kamus-i felsefe, Matb. Âmire c. I, cüz 1 ve 2, 1331-34 / 1916-18.806 s., c. II, cüz 1.).

[2] *K. Deveciyan* ; Türkiyede balık ve balıkçılık. İst. Düy. Um. id. Matb. 1915.440+60 s. ———; Pêche et pêcherie en Turquie. Constantinople 1926, impr. de l'admin. de la Dette Publique Ott. metin 480 s. ve ilâve cetv. 169 s.

Kitabın plânı şudur: Türkiyede rastlanan bütün tuzlu ve tatlı su hayvanlarının bilhassa balıkların türkçe, fransızca ve latince olarak adları, göç mevsimleri, her türün av mevsimi, avlamak için usuller, balıkların âdetleri, yumurtlama mevsimleri ve tarzları, bunların ticari kıymetleri, etlerinin vasıfları, hazırlama usulleri (tuzlama, kurutma, işleme...), tarama ve havayın hazırlanması ve saklanması... Eser bilhassa deniz hayvanlarının türkçe doğru adları ve balıkçılığa ait türkçe terimler bakımından tavsiyeye değer.

[3] *Halil Ethem*; Muhtasar ilm-i tabakat-il arz, İst. Matb. Amire. 1317 (1901), 159 s. Tercüme (*Hochstetter und Bischof's* Leitfaden der Mineralogie und Geologie, 14 Aufl. Wien 1898.)

————— ; İlm-i Maadin ve tabakat-il arz. İst. Mihran matb. 1307 (1891) 304 s. 1 (renkli jeoloji hartası).

er...) çevrilerek *Mevalid-i selâse* veya *Tarih-i tabîi* (ilm-i hayvanat, ilm-i nebatat ve ilm-i tabakat-il arz) adları altında bir çok müellifler tarafından okul kitapları vücutte getirilmiştir, yalnız hayvanata ait kaymakam *Hulusi*, yalnız nebata dair *E. Şerafettin*: yalnız jeolojye doktor *M. Sadî*, hayvanat ve nebatata *M. Satı*, her üçüne ait *Hüseyin Remzi*, *Mehmet İzzet*, *Hârûn-ül Reşit*, *Eb-ül Muhsin Kemal*... idadî ve sultanî mektepleri için aşağı yukarı aynı kaynaklardan alınmış ve aynı resimleri havi kitaplar yazmışlardır. [1] Bütün bu eserler o devrin fransız kitaplarında olduğu gibi sahre, bitki, hayvan adı vermekten ve onları sadece tasvir etmekten ve bir kaç ilmî terim belletmekten ibaret kuru öğretim temeline dayanmakta idi. Maamafih tabiat ilimlerine ait Almanyadaki görüşün mümessili olmak üzere *O. Schmeil*'in eserinden alınmış bir hayvanat kitabı görüyoruz [2]. Burada hayvanları âdetleri ile, muhitin bunlar üzerine yaptığı etkiler ile yeni görüşlere uygun bir şekilde yani dinamik bir tarzda izah edilmiş buluyoruz.

c. COĞRAFYA, Geçen yazımda mekân ilminin bize klâsik okul kitapları v. s. ile, esas itibariyle, fransız görüş köşesinden girdiğini ve fizikî coğrafya relief tasvirleri yapmak ve konumların yerlerini vermek, beşerî coğrafya da canlı, cansız mahsul nevileri ile uğraşmak ve sayıya dayanarak sadece istatistik rakamları dökmekten ibaret statik ve kuru bir coğrafya olduğunu söylemiştim [3]. Filhakika Fransada 1870 yılına kadar liselerde ve kolejlerde durum aşağı yukarı bu merkezde idi. Hattâ Sorbonne gibi nam almış üniversitelerde coğrafya kürsüsü bir tarihçinin elinde, eski memleketlerin topoğrafyasından bahseden *tarihî coğrafya* şeklinde, Almanyanın bir asır evvelki durumunda bulunuyordu. Üniversite profesörünün derin ilim işi tarih içinde gömülmüş eski coğrafya konumlarının yerlerini çıkarmak, eski siyâsî bölümleri tespit etmek ve coğrafî metinlerin ve kaynakların tenkitli incelemeleri ile uğraşmak idi. Fakat *Paul Vidal de la Blache* (1845-1918) ile coğrafya Almanyada olduğu gibi yardımcı ilimlere, tabiat ilimlerine, bilhassa jeolojiye

[1] *A. Hulusî*; İlm-i hayvanat, İst. Karabet matb. 1326 (1910), 328 s.

Esat Şerafettin; Mevâd-i ilm-i nebatat, İst. Ahmet İhsan matb.

M. Saadi; ilm-i arz, İst. 1328 (1912) .173 s.

M. Satı; Tarih-i tabîiden ilm-i hayvanat (vücut ve hayat-i beşer ve tasnif-i hayvanat) İst. 1327 (1911). A. Asadoryan mat. 296 s.

----- Tarih-i tabîiden ilm-i nebatat, İst. A. Asadoryan. 1327 (1911)

Hüseyin Remzi; Mevalid-i selâseden muhtasar ilm-i tabakat-il arz, Dersaadet Mahm. bey matb. 1329 (1913) 126 s.

Harûn-ül Reşit; Yeni ilm-i tabakat-il arz, İst. Kitaphane-i İslam ve Ask. 1330 (1914)

230 s.

Eb-ül Muhsin Kemal; Yeni ilm-i arz, İst. A. Asadoryan 1330 (1914) 166 s.

[2] *A. Nadir*; Hayvanlar âlemi; İst. Kitaphâne-i İslam ve Ask. 1915, 223 s.

[3] Son yarım asırda Türkiyede coğrafya. T.Coğ. Derg.Yıl I, Sayı I, Ankara, s. 13.

dayanarak izahlı şeklini bulmağa ve müspet ilimler arasında yer almağa başladı. Çok gezmiş, çok dolaşmış, *K. Ritter* ve *A. Humboldt*'u çok okumuş, bizzat alman coğrafyacılarından *F. von Richthofen* ve *Osk. Peschel* ile görüşmüş, daha sonra uzun müddet *Fr. Ratzel* ile temasa gelmiş olan ve «coğrafyanın bir kitap ilmi olmadığını ve iki ucu teşkil eden *tabiat* ile *tarihin* (beşer tarihinin) birbirine pek sıkı bir surette bağlı bulunduğunu» belirtmek isteyen bu fransız coğrafyacı, insan üzerinde çevrenin etkisini göstermeğe çalışmış ve coğrafi düşüncenin (*esprit géographique*) ancak bu suretle dimağda yer edebileceği noktası üzerinde ısrar ile durmuştur. Bu zat herkesten ziyade jeolciji coğrafyanın içine sokmağa çalışmış [1] ve on yıl üzerinde çalıştığı *Atlas*'ı [2] ile yeni bir çığır açmış ve nihayet 1891 de *kendisinin*, *L. Galois* ve *Em. de Margerie*'nin idareleri altında çıkmakta olan *Annales de Géographie* dergisini meydana getirmek ile bilhassa yerel coğrafyada (Memleketler coğrafyası) her milletten üstün bir yer almış olan fransız coğrafya «école» ünü kurmuş bulunuyor. Bu dergi etrafında *C. Gallois*, *A. Demangeon*, *E. de Martonne*, *A. Blanchard*, *H. Baulig*, *Aug. Bernard*, *M. Sorre*, *J. Sion* gibi coğrafyacılar, plânı *P. Vidal de la Blache* tarafından hazırlanan ve kendisiyle *L. Galois*'nin idaresi altında 1927 den beri çıkmağa başlayan ve yerel coğrafyada bir anıt ve ana eser olan «*Géographie Universelle*» serisini meydana getirmiştir [3].

Bu izahattan anlaşılacağına göre, meşrutiyet devrinde Fransaya tahsile giden talebemiz coğrafyanın öğretilmesi bakımından orada eskisinden tamamiyle farklı bir hava içinde bulunuyordu. Filhakika bir taraftan Sorbonne profesörlerinin, diğer taraftan Amerikadan gelip morfolojideki görüşlerini ve öğretim usulünü Avrupaya da yaymak maksadiye *W. M. Davis*'in 1910 da Sorbonne'da konferans şeklinde yaptığı dersleri bir faydalanma fırsatı idi.

Devrin başlangıcında az çok eski kavrayışa göre yazılmış coğrafya kitaplarına rastlıyoruz. *Derviş paşanın* büyük coğrafyası [4], *Saffet beyin* re-

[1] *P. Vidal de la Blache*; Tableau de la Géographie de la France, Paris, Hachette, 1903. 395 s., tab. II. 1908. La France, Tableau géographique VII+395 s.

[2] ———; Histoire et géographie. Atlas général Vidal de la Blache, Paris, Arm. Colin 1894, 132 s. (420 hart. ve küç. hart. + indeks 44 s.) son tabı 1923, 420 harta ve küç. harta.

[3] On beş takım (tome) veya 23 c. (volume) ten ibaret olan bu eserin bugüne kadar üç ciltlik Fransa'dan başka bütün ciltleri çıkmıştır :

Géographie Universelle, publiée sous la direction de *P. Vidal de la Blache* et *L. Gallois*; Paris, Arm. Colin. 1927...

[4] *Derviş Ziya paşa*; Büyük coğrafya. Kostantiniye, Karabet matb. 1326 (1910), 159 s.

simli ve haritalı umumî coğrafyası [1], *İzettin beyin cihan-nüması* [2], *Mehmet Bürhanettin beyin coğrafya-i iktisadisi* [3], *Yusuf Hafit beyin mufassal coğrafya-i umumisi* [4], *Memduh Süleyman beyin mufassal ve yeni coğrafya-i umumisi* [5]... gibi eserler bunlardandır. Ayrıca bu zamanlarda bazı tercüme eserler de göze çarpmaktadır [6],

Avrupa tahsilinden döndükten sonra orta, daha sonra yüksek öğretimde ve darülfünunda vazife almış olan *yeni neslin coğrafyacıları* daha ziyade o zamanki yeni fransız programlarına uygun bir şekilde *Camena d' Almeida, F. Schrader, M. Dubois, M. Fallex, G. Lespagnol..* gibi müellifler tarafından vücade getirilmiş eserlerden alınmış kitaplar yazmak ve talebeye not vermek suretiyle bizdeki coğrafyayı eski durumdan yavaş yavaş kurtararak ona daha canlı bir şekil vermeğe çalıştılar. Bu hususta muallim *Faik Sabri Duran*'ın muhtelif devreler (ilk, orta, lise) için yazdığı coğrafya serileri veya mekân ilminin öğretim usûlüne dair ilk okul öğretmenlerine mahsus risaleleri, makaleleri v. s. ile bu ilim şubesine sevilir bir şekil vermiş ve bu suretle coğrafyanın bizde önemli bir yer tutmasına yardım etmiştir [7]. Ancak bu devrin coğrafya eserleri, yabancı memleketlere ait bilgiler iyi yazılmış örneklerden alındığı için, tamamiyle yeni coğrafya düşüncesini taşımakta, buna karşılık memleketimiz coğrafyası hakkındaki bilgiler maalesef konuya hakim bir şekilde kaleme alınmış olmadıkları için gerek tertip gerek yazılış itibariyle eski tarzı andırmakta ve bazı hatalardan kurtulamamış bulunmaktadır.

Memleketimiz içinde çok dolaşmış, çok gezmiş *kaymakam Mehmet Cemal* bize Anadolu'nun «ahval-i umumiye» sinden bahseden birinci ciltte [8] yarımada hakkında pek bol topoğrafik malumat vermektedir. Gönül arzu ederdi ki

[1] *Saffet*; Resimli ve haritalı coğrafya-i umumî. İst. Kitapha, Ask. 1329 (1913), 190 büyük s.

[2] *İzettin*; Cihan-nüma. c. I ve 2, Dersaadet kütüphanesi. 1913, 271 + 96 (bitmemiş) s.

[3] *Mehmet Bürhanettin*; Coğrafya-i iktisadî. İst. Edebiyat mat. 1328(1912), 732 s. (I. Genel coğrafyaya ait «malûmat-i iptidaiye, II. İslâm devletleri (Memalik-i Osmaniye, Acemistan, Afgan, Fars), III. diğer devletler).

[4] *Yusuf Hafit*; Mufassal coğrafya-i umumî. İst. Kanaat mat. 1330 (1914) I. malûmat-i umumiye, Avrupa. Osmanlı devleti, II. Asya, Afrika Amerika. 352 + 300 s.

[5] *Memduh Süleyman*; Mufassal ve yeni coğrafya-i umumî. Darülhilafe, Matb. hukukiye 1329 (1913), 312 s.

[6] *Ahmet Tevfik paşa* (mirliva); Karadağ coğrafyası (sırpçadan tercüme). İst. Mahm. bey matb. 1329 (1913), 60 s.

Ahmet İhsan; Sinaî, ticarî ve iktisadî Avrupa, (bu eser M. Dubois ile. J. G. Kergomard'in yazdıkları eser ile haşka kaynaklardan çevrilmiş ve toplanmıştır).

[7] *Faik Sabri*; Avrupa. Dersaadet, Kanaat 1331 (1915), 433 s.

— ; Osmanlı coğrafya-i iktisadisi. Ders. Kanaat mat. 1331 (1915) 306 s.

[8] *Mehmet Cemal* (Kaymakam); Anadolu (istatistikî, iktisadî, askeri coğrafya) c. I. Anadolu'nun ahvali umumiyesi. Dersaadet 1336 (1920) Matb. Ask. 204 s.

bu kıymetli bilgiler yardımcı ilimlerle, balhassa jeoloji ile yuğurulmuş olarak bize bugünkü coğrafya kavrayışı ile izahlı bir şekilde verilmiş olsun ve meselâ memleketimizin doğusundaki volkanik dağlar kıvrımlı dağlar ile karıştırılarak sıra dağlardan sayılmış olmasın!

Memleketimize ait coğrafi bilgileri yabancı kaynaklardan çeken kitaplara gelince bunlarda da, maalesef, isabet yoktur. Birçokları pek sathî hattâ yanlışdır. Meselâ Anadolunun sıcaklık, yağış ve nüfus sıklığına dair hartaları çok defa fransız kaynaklarından aynen alınmış görüyoruz. Halbuki o tarihlerde veya daha önce, meselâ alman eserlerinde, memleketimizin iklim amillerine ve nüfus dağılışına dair daha doğru malûmat ve hartalar vardı [1]. Maalesef meşrutiyet devrinde memleketimiz coğrafyasını yazabilecek toprağımız içinde yapılmış elde doğru malzemede hemen hemen mevcut değil idi.

Hulâsa Meşrutiyet devri coğrafya kitapları bir dereceye kadar bu ilmi kuru isimden kurtarmağa ve kendine daha canlı, daha önemli bir şekil vermeğe çalışmış olmakla beraber bizde müspet ilimlerin ve tabiat ilimlerinin istediği terbiye ve düşünce henüz lâıkiyle yerleşememiş olması yüzünden, mekân ilimi de *betimleme* safhasını aşamamış ve çok istenildiği, coğrafya öğretimi usullerinden bahsedildiği sırada çok yazıldığı halde bu ilim bizde, kelimenin tam manası ile, *açıklama* şeklini alamamıştır.

3. MEŞRUTİYET DEVRİNDE ÖĞRETİM

İkinci meşrutiyete kadar bizde modern bir şekilde kurulmuş *ilk öğretim* okulları ve hazırlanmış öğretmenleri hemen hemen yok idi. Eski harflerin hiçbirini tanımadığı, *elifi* bilmediği halde her nasılsa ezberlediği kur'an surelerinden ve «*amme*» cüzünden bellediği birkaç parça sayesinde talebenin götürceği *cuma sütü*, kandil hediyesi veya haftalık beş on para mukabilinde ancak namâzına kadar ezberden öğrettiği birkaç aşır ve *sure* ile vazifesini yapar görünen ve kıt kanaat bir geçinme yolu bulmuş olan *ümme hocalar* pek çok idi [2].

Meşrutiyet maarifinin ilk işi ilk öğretim meselesine dört el ile sarılmak, bir taraftan *fenn-i terbiye* ve *usul-i tedris* gören ilk mektep öğretmenleri yetiştirmek için yenileştirilmiş bir *dar-ül muallimin* açmak (1909), bir

[1] R. Fitzner; Niederschlag und Bewölkung in Kleinsinen. Pet. Mitt. Ergb. 1904. XXX. No. 140 (Harta).

A. Supan; Die Verteilung des Niederschlags auf der festen Erdoberfläche Pet. Mitt. Ergb. 1898, No. 124 (Cihan yağış hartası).

— ; Die Bevölkerung der Erde XI, Asien und Australien samt den Südsee Inseln. Pet. Mitt. Ergb. 1901, No. 135 s. 7 Harta.

[2] O devrin mıntaka maarif müfettişlerinden Alâettin beyin verdiği şifahî malûmat üzerine (1912).

taraftan da kanun ile ilk öğrenimi parasız olarak yaymak ve her kese mecbur etmek olmuştur (1912) [1].

Yine bu devirde maarifin önemli işlerinden biri de bir kısım idadî okullarını, fransız kalıbına göre, *sultaniye* yani *modern liselere* çevirmek teşebbüsü olmuştur [2].

Nihayet yüksek öğretime ve darülfünun tedarisine bir istikamet verilmek isteniliyor. «İlim ve fenlerin hem *neşrine* hem de *terakkisine* hizmet etmek» ile vazifelendirilmek istenilen darülfünun zaten fakülte haline konulmuş olan mekteb-i tıbbiye ile mekteb-i hukukun da katılmaları üzerine bir çok *şubeler* halinde uzuvlandırılıyor (21 Nisan 1912) [3]. Cihan harbi içinde darülfünun daha esaslı bir yeniliğe tâbi tutuluyor. *Dar-ül bilâfet-ül aliye medresesinin* açılması üzerine vücudüne lüzum kalmıyan *ulûmi şeriye şubesi* (ilâhiyat) ortadan kaldırılarak *tıp, hukuk, fen ve edebiyat* olmak üzere dört fakülte-den ibaret devamın sömestir üzerine muayyen zümre derslerini takibetmek ve bunlardan imtihan vererek lisans diploması almak esasına dayanan ve bir çok almanyalı müderrislerin vazife almış oldukları modern bir darülfünun haline getiriliyor (14/X/1915) [4].

Daha sonra (24/X/1919) darülfünun nizamnamesinin birinci ve ikinci maddeleri hükümlerinden olmak üzere «*maarif-i âliyenin inkişaf ve terakkisine*

[1] Maarif nazırı *Emrullah Efendinin*, Süleyman paşa zade *Sami* ve Dar-ül muallimin müdürü *M. Sati* beylerin bu hususta çok hizmetleri dokunmuştur.

Memleketimizin ziraî karakteri göz önünde bulundurularak çiftçi çocuklarına pratik bir şekilde yeni ziraat usullerini öğretecek olan çiftçi okulları açmak (1912) istenmiş ise de şartlar ve imkânlar iyice incelenmiş olmadığı için tatbik sahası bulamamıştır.

[2] 1910 da neşredilen 14 sayfalık bir talimatname ile idare ve tedrisata ait kısımları taslak halinde gösterilen bu teşkilâta liselerin son iki senesinde matematik, tabiat derslerinin fransızca okunması vardı. O zamanlarda öğretmen kadrosu ve tafsilâtli müfredat programları iyice hazırlanmış bulunmadığı için tahsile gidenlerin Avrupadan dönmeleri (s. 2 not. 1.) ve liselerde vazife almaları ile ancak 1912 den itibaren bu teşebbüs filî olarak yürürlüğe girebilmiştir.

[3] Bu yeni teşkilâta göre darülfünun 5 şubeye ayrılmıştır: 1. *ulûm-i şeriye şubesi*, 2. *ulûm-i hukukiye şub.*, 3. *Fünûn şubesi*, 4. *ulûm-i tıbbiye şub.*, 5 *ulûm-i edebiye şub.* *Eczacı mekteb-i âlisi* ile *dışçılık mekteb-i âlisi* ulûm-i tıbbiye şubesine bağlanıyor.

[4] Pek geniş bir kadroyu ihtiva eden bu darülfünunun yalnız edebiyat fakültesinde 31 kürsü ve 10 muallimlik vardı. Fakülte edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya'dan ibaret 4 şubeye ayrılmış bulunuyordu. Bu hususta bir fikir edinmiş olabilmek için burada yalnız tarih ve coğrafya zümresinin derslerini sıralyacağız: akvam-i kadime-i şarkiye tarihi ve Yunan ve Roma tarihi (profesörü alman), tarih-i medeniyet, tarihi islâm, islâm medeniyeti tarihi, Türk tarihi, Osmanlı tarihi (Tanzimata kadar), Tanzimattan sonra Osmanlı tarihi ve asr-i hazır tarihi, Türk medeniyeti tarihi, kurûn-i vustâ ve kurûn-i cedide tarihi, sanayi-i nefise tarihi, islâm ve Türk sanayi-i nefisesi tarihi, ulûm-i muavine-i tarihiye, usûl-i tarih ve tarih tatbikatı (profesörü alm.), coğrafya-i tabii, islâm ve Türk coğrafyası, coğrafya-i beşerî (prof. alm.), coğrafya usûl ve tatbikatı (prof alm.), ihşaiyat (istatistik).

hâdim hukuk, tıp, edebiyat ve fen medreselerinden müteşekkil, dahili işlerinde müstakil ve *ilmî muhtariyeti haiz*» bir yüksek öğrenim müessesesi haline getiriliyor [1]. Nihayet 16/3/1924'te cümhuriyet devrinde, *tevhid-i tedrisat* kanunu ile *dar-ül hilafet-ül aliye medresesi* ve *medrese-t-ül mütebassısın* kaldırılmış olduğundan batı üniversitelerinde olduğu gibi İstanbul darülfünûnunda da yeniden bir *ilabiyat fakültesi* açılarak darülfünûn beş fakülte olmak üzere teşkil ediliyor [2].

Meşrutiyet maarifi kadınların tahsillerini de ihmal etmiyerek *inas sultaneleri* (1914) ve *darülfünûnu* (1915) açmak suretiyle kızlarımızın da orta ve yüksek öğrenimlerine imkân hazırlamıştır [3].

Meşrutiyet başlangıcında ilk mekteplerde coğrafya ve tabiat bilgileri daha ziyade önem kazanmağa başlıyor, *tedrisat mecmuası* bu hususta bir kılavuz vazifesi görüyordu [4]. Bu okullarda coğrafyanın öğretilmesi hakkında ayrıca hocalara mahsus küçük eserler de yazılmış bulunuyordu [5]. Öğretim malzemesinin pek eksik olmasına rağmen ilk tahsil durumu biraz kurtarılmış gibi görünüyorsa da orta öğrenimde tabiat ilimlerinin bilhassa jeoloji ve coğrafyanın öğretimi bundan evvelki devirden pek farklı değil idi. Sınıflarda yalama ile kaba taslak relief'i ve idarî bölümleri gösteren fena basılmış ve hatalarla dolu, son derece yıpranmış hartalar, yine yazıları silinmiş, koordinat çatısı içine oturtulmuş ve âletler odasının bir köşesinde

[1] Evvelkinden çok daha dar bir çerçeve içinde, meselâ tarih ve coğrafya şubesinde: son asırlarda Avrupa ve devleti Osmanîye tarihi, akvam-i kadime-i şarkiye tarihi, kurun-i vustâ şark akvamı tarihi, tarih-i siyasi, islam tarihi, osmanlı tarihi, Türk lisanı tarihi. Tabii, beseri ve iktisadî coğrafya, memalik-i islâmiye coğrafyası, kıtaat coğrafyası.

[2] Edebiyat fakültesi edebiyat, felsefe, tarih ve coğrafya olmak üzere 4 şubeden müteşekkil idi. Tarih ve coğrafya zümreleri aşağıdaki dersleri ihtiva ediyordu: Türk tarihi, akvam-i islâmiye tarihi, akvam-i kadime-i şarkiye tarihi, Yunan ve Roma tarihleri, Kurûn-i vustâ tarihi, kurûn-i cedide tarihi, Avrupa ve Türkiye münasebatı tarihi, islâm ve Türk sanayi-i nefisesi tarihi, tarih-i siyasi.

İslâm ve Türk coğrafyası, mevzûî ve tabii ve iktisadî coğrafya.

[3] Beş yılı ilk, beş yılı da orta öğrenim olmak üzere 10 yıllık *kız sultanleri* (erkek sultanleri 12 yıl) teşkil edilmiştir. *İnas darülfünûnu*, her birinin tahsil müddeti üçer yıl olmak üzere 3 şubeden ibaretti: *edebiyat*, *riyaziyyat* ve *tabiiyat*. Edebiyat zümresindeki dersleri: Türk edebiyatı, resmî ve hususî kitabet, Osmanlı tarihi, umumî tarih, coğrafya, etnoğrafya, felsefe, terbiye, edebiyat tarihi, sanayi tarihi, içtimâî ilimler, iktisat, cari kanunlar.

[4] İlk okullar için değerli öğretmen yetiştirecek olan modern *İstanbul Darülmualimîni* açılıyor (1909) ve tâlim heyeti tarafından ayda bir defa olmak üzere «tedrisat mecmuası» adlı bir dergi çıkarılıyor. Burada pedagojiye ve öğretim usullerine ait birçok makaleler bulunduğu gibi bilhassa muhtelif ilim şubelerine : eşya derslerine, coğrafyaya... dair ders örnekleri de vardı.

[5] *Faik Sabri*; Tahsil-i iptidaîde coğrafya dersleri. İst. Matbaai Amire, devre-i ûla, d. mutavassıta ve d. âliye üç kısım (muallimlere mahsus) 1915-1916. 213 s.

çürümeğe mahkûm madenden yapılmış eski *yer küreler* ders vasıtalarını teşkil ediyordu. Almanyadan getirilen bazı ders malzemesinden de hiç bir fayda hasıl olmamıştır [1].

Bu devirde yüksek öğretimde, darülfünûnda yabancıların etkilerine rağmen coğrafya ve tabiat ilimleri kitaptan tabiata geçememiş ve sahada tatbikat yapılmak suretiyle araştırma ve inceleme yolunu alamamıştı.

Hülâsa:

Meşrutiyet devrinde

1° Batı dünyasından istenildiği kadar faydalanmak imkânlarının bulunmasına,

2° bazı Avrupa görmüş öğretim elemanlarının, genç öğretmenlerin orta ve yüksek öğretimde iş başına geçmiş olmalarına,

3° Darülfünûn teşkilâtı bir kaç defa değişerek bu yüksek öğretim binası yenileşme hareketleri göstermesine,

4° Çatısı altında üç dört yıl kadar yabancı profesörlerin yüksek öğretim işini ellerine alarak modern darülfünûnumuzun enstitülerinde inceleme denemeleri yapmalarına, ve bilhassa

5° Jeoloji ve coğrafya gibi olayları yerinde görmek ve incelemek isteyen ilimler için geziler tertip edilmiş bulunmasına ve umumiyetle malzeme ve âlet getirtilerek fizik-kimya ve tabiat ilimleri gibi teorik bilgilere tatbikli bir şekil verilmek istenmesine ve nihayet

6° Öğretim hususunda modern pedagoji verilerinin memleketimize aşılması için çok emek verilmiş olmasına rağmen tabiat ilimlerinin bilhassa jeoloji ve coğrafyanın modern ve açıklanmış bir şekilde öğretilmesi memleketimize yerleşememiş ve okullarımıza müspet ilim kavrayışı girememiştir. Her ne kadar coğrafya konum adı belletmek sevdasından bir az kendini kurtarıp daha ziyade *betimleme* yolundan yürümek istemiş ve bu suretle daha canlı, daha kamaştırıcı bir şekil almış görünüyorsa da müspet ve tabiat ilimlerinden olduğu kadar da manevî ilimlerden kuvvet alan coğrafya bu komşu ve yardımcı ilimlere dayanarak *açıklanmış* şeklini alamamış ve böylece mekân ilmi (coğrafya) bu devirde betimleme safhasını aşamamıştır.

[1] Bilhassa bunlardan kosmografyaya ve matematik coğrafyaya ait önemli bozular takılır «*Universal Apparât*» adındaki âletin kılavuz kitabı *Sema âleti* adıyla çevrilmiş olduğu halde bu âlet ders dolaplarından çıkarılmamıştır. Daha sonra tabiat ilimlerinin levhaları, bilhassa fizikî coğrafya ve jeolojiye ait olanlar, yanlarına basılmış türkçe tercemeleri yapıştırılmış olduğu halde, bunlardan da bir fayda hasıl olmamıştır.